

Адріана Амір (*Adriana Amir*)
Prešov, Prešovská univerzita

ЄВРЕЙСЬКИЙ ДИСКУРС ДИДАКТИЧНИХ ПОЕМ ОЛЕКСАНДРА ПАВЛОВИЧА

Jewish Discourse in Alexander Pavlovich's Didactic Poems

ABSTRACT: The study focuses on the reflection of Jewish-Slavic relations in the work of Alexander Pavlovich (Oleksandr Pavlovych, 1819-1900). The author in question was a Greek Catholic priest – a representative of the Eastern Religious Rite (Byzantine) during the 19th century. In the context of his poems, the figures of Jewish innkeepers appear to be overly burdened with stereotypes. We briefly present the history of the Jews in Eastern Slovakia, where Pavlovich lived. The aim of such poems, which were written mostly by the clergy during the mentioned period, was not to stir up passion. The task of didactic works was to educate people and warn them against the harmful effects of alcohol. Pavlovich belonged to the group of writers that raised awareness of alcoholism. Despite being canonized, it is necessary to critically revise the approach of the poet's treatment of the Jewish theme over a longer period.

KEYWORDS: Literary works, Jews, Ruthenians, Greek Catholic Priests

У дослідженні розглядаємо відображення єврейсько-слов'янських відносин у творчості греко-католицького священника, громадського діяча та письменника Олександра Павловича (1819-1900), який належав до когорти будителів ХІХ століття на теренах сучасної Словаччини. Метою нашого дослідження є простежити єврейсько-українські взаємини у найширшому контексті з посиланням на культурний, історичний і суспільний розвиток, з огляду на тогочасний літературний процес і місце в ньому творчості О. Павловича, з урахуванням біографічних та професійних чинників, що мали вплив на автора аналізованих поем. Відповідно дискурс, слідом за авторами *Літературознавчої енциклопедії*, трактуємо, як «сукупність висловлювань, що стосуються певної проблематики та розглядаються у зв'язках із нею та між собою»¹. При аналізі застосовуємо літературно-історичний метод, який дозволяє обговорювати та інтерпретувати

¹ Ю. Ковалів, *Літературознавча енциклопедія*, т. 1, Київ 2007, с. 282.

проблематику співіснування євреїв та русинів-українців в інтердисциплінарних зв'язках².

Протягом ХІХ століття в сільському середовищі Північно-Східної Словаччини греко-католицьке духовенство (іноді й православне) було чи не єдиним представником інтелігенції. Їхня діяльність була суттєво пов'язана з потребами населення: вони виконували не лише функцію вчителів, але й писали книги, посібники, створювали навчальні плани, виступали як культурно-просвітницькі працівники чи радники у сфері практичного життя. Літературна історія назвала їх будителями.

Піднесення літературного життя русинів-українців³ відноситься до 1860-х років. Центр культурного життя переміщується з Пряшева до Ужгорода, де була слов'янська друкарня з кирилицею та культурні товариства (Товариство св. Василя Великого)⁴. Будительське покоління проводило свою національно-орієнтовану роботу до кінця ХІХ століття, за невеликим винятком – до початку ХХ століття. Письменники-священники навчалися в Центральній Європі, у словацьких містах – Трнаві, Кошицях, в українських містах – Ужгороді, Мукачеві, в угорському Ягері та в Будапешті чи в австрійському Відні. Вони діяли на території Карпат, які частково розташовані на території сучасної Словаччини та Закарпатської області України, тому їхню літературну продукцію не можна визначити в історичному контексті лише за територіальними чи географічними критеріями. Діяльність духовенства, мотивована просвітницькою метою, спрямовувалася на навчання, мала на меті дати народу своєрідні інструкції для життя, не уникаючи при цьому критики гострих проблем того часу. Письменники-священники не вирішили питання літературної мови. Проте існування літературних пам'яток Східної Словаччини та Закарпаття, які належать до пізнього періоду класицизму, свідчить про розвиток і культивування писемної форми народної мови та застосування її як літературної. Зразком для використання в писемній культурі була мова конфесії. Літературні джерела розглянутого періоду написані під впливом візантійсько-слов'янської традиції, яка розвивалася також у Карпатах та Східній Словаччині. Через ці тексти ми можемо дослідити не лише життя тогочасної місцевої культури, а й рівень освіти. Творчість будителів досліджували пряхівські україністки, крім інших, зокрема Олена Руд-

² У сучасній гуманітарній науці використовується поняття дискурсу у мовознавчому та у літературознавчому розумінні. Ю. Ковалів, *Літературознавча енциклопедія...*, с. 282.

³ Представників національної меншини, що проживає на північному сході Словаччини, в історичному розвитку називали кількома іменами. До найпоширеніших назв належать *русини*, *угорські русини*, *русини*, *руснаки*, *підкарпатські росіяни*, *карпатські українці*, *закарпатські українці* та ін. У нашій статті вважаємо ці терміни синонімами. Саме Анатолій Кралицький вперше вжив у літературі дефісову форму *русин-українець* для позначення своєї національності. E. Babotová, *Vybrané kapitoly z ukrajinskej literatúry. Literatúra Rusinov-Ukrajincov od 19. storočia*, Prešov 2009, s. 15.

⁴ E. Babotová, *Vybrané kapitoly z ukrajinskej literatúry...*, s. 12.

ловчак та Любиця Бабота. Їхні розвідки ґрунтувалися виключно на обробці оригінальних матеріалів: публікували нову інформацію, аналізували роботи, які раніше не були предметом вивчення. Дослідниці представили широкому загалу вичерпну картину літератури заселеного русинами-українцями ареалу Східної Словаччини на тлі складної та несприятливої ситуації соціально-політичних утисків національних меншин Угорщини. Своєю увагою О. Рудловчак та дещо пізніше й Л. Бабота присвятили місцевій літературі другої половини XIX століття, коли про себе заявили: Олександр Духнович (1803-1865), вже згадуваний Олександр Павлович (1819-1900), Анатолій Кралицький (1835-1894), Олександр Митрак (1837-1913), Іван Сильвай, псевдонім Урііл Метеор (1838-1904), Євген Фенцик (1844-1903), Юлій Ставровський-Попрадов (1850-1899) та інші.

За наявною інформацією, літературною творчістю будителів із погляду літературної репрезентації єврейсько-слов'янських, особливо єврейсько-русинських відносин, поки що ніхто не займався⁵. Імовірно, це пов'язано з існуванням табу на тему антисемітизму під час тоталітарного режиму, а також із делікатністю цього питання щодо визнаних діячів літературного та культурного життя.

У рамках дослідження зосередимося на відображенні стереотипів, які проявляються в ментальних образах себе (себто русинів) та інших (себто євреїв) у літературному дискурсі. Євреї, представники меншини, постають в аналізованих творах як персонажі-іноземці, що відрізняються від місцевого населення, протиставляються русинсько-українському населенню, яке було численніше. Унаслідок зіставлення виникає ментальна опозиція свій – чужий. Свій асоціюється із знайомим, домашнім, чимось передбачуваним, чужий, навпаки, означає невідомий, непередбачуваний, потенційно ворожий. Концепцію свого чужого розвинув американський науковець палестинського походження Едвард Саїд у своїй праці *Орієнталізм*, використовуючи її для пояснення стереотипів, які панували у відносинах між Сходом та Заходом. Підхід Саїда вважаємо методологічною платформою дослідження, тому що в представленому аналізі образи своїх часто ставали автоматично позитивними, а образи *чужих* сприймалися як негативні.

Вивчення єврейсько-русинських взаємин у літературі виявляє важливий аспект, адже після Голокосту єврейські громади Східної Словаччини, як і на інших теренах Центральної та Східної Європи, зникли. Крім занедбаних цвинтарів, залишилося дуже мало пам'яток матеріальної культури, артефактів духовної культури – ще менше. Отже, література цього періоду зберегла, часто стандартизовані, образи євреїв, у художній прозі змальовано їхнє співіснування з іншими етносами. Літературні твори певним способом стали резервуаром спогадів, завдяки яким передається багатство культурної спадщини попередніх генерацій

⁵ Авторка статті публікувала свої дослідження стосовно цієї теми наприклад в журналі Словацької Академії наук: *Židovsko-slovanské vzťahy v tvorbe spisovateľov – duchovných východného ritu v 19. storočí (podľa drámy Alexandra Duchnoviča)*, „Slavica Slovaca” 2022, vol. 57, № 3, s. 301-312.

наступним поколінням. Власне, тому ми розглядаємо та аналізуємо літературні твори Павловича також з історичної перспективи, а не лише як мистецький літературний артефакт. Незважаючи на те, що літературні твори сповнені художніх засобів, партикуляризацією та певним ступенем суб'єктивізації, однаково виступають формотворчим чинником культурної пам'яті⁶. Теорію комунікативної пам'яті німецьких культурологів, літературних істориків Яна Ассмана і Алейди Ассман використовуємо як ще одну методологічну платформу нашого дослідження, оскільки художній доробок будителя О. Павловича впливав на покоління читачів із кінця ХІХ аж до перших десятиліть ХХ століття, а в пам'яті їхніх нащадків функціонував набагато триваліший час. Ян Ассман говорить про довговічність та символічні аспекти культурної пам'яті, підкреслюючи їхню роль у побудові ідентичностей: аби не зникнути в майбутньому, досвід свідків подій має бути перенесеним до культурної пам'яті нащадків⁷. Територія Північно-Східної Словаччини, на якій провадило свою діяльність духовенство греко-католицького обряду, знаходилася на периферії Угорського королівства. Наприклад, феодальний маєток Маковиці⁸ межував із австрійською частиною монархії – Галичиною. Відбувалися ярмарки, які були привабливі для польських євреїв, що торгували різними товарами. Саме з цих причин на досліджуваній території оселилися євреї-хасиди, які перебиралися сюди з кінця ХVІІІ століття, після поділів Польщі. Села Північно-Східної Словаччини, а також такі міста, як Стропків⁹, Бардіїв і Сабінів були центрами ортодоксального іудаїзму – хасидизму. Хасиди¹⁰ належали до східноєвропейського типу іудаїзму і дотримувалися суворих правил релігійної ортодоксії. Віками проживаючи в діаспорі, вміли пристосуватися до місцевостей, в яких жили. Навіть здобули певний ступінь економічної автономії. Наприклад, коли тривалий час євреям не дозволялося володіти землею, вони почали орендувати землю шляхтичів та зем-

⁶ Використовуючи термін пам'ять, ми маємо на увазі його ширше значення. Культурна пам'ять, під якою, наприклад, Я. Ассман розуміє властивий кожному суспільству і кожній епісі набір текстів, зображень і ритуалів, які постійно використовуються та через підтримання яких група стабілізує та передає далі власне бачення себе самої. Див.: J. Assmann, *Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität*, [in:] *Kultur und Gedächtnis*, hrsg. von J. Assmann und T. Hölscher, Frankfurt 1988, S. 15. Цитовано за: А. Ассман, *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*, Київ 2012, с. 13.

⁷ А. Ассман, *Простори спогаду...*, с. 24.

⁸ Маковиця була феодальним маєтком у північно-східній частині Шаріша – Східній Словаччині, розташованим між сучасними містами Бардіїв та Свидник.

⁹ В 1880 році в цьому місті жило 2001 людей, з них – 866 євреїв. P. Švorc, *Východné Slovensko a Židia na prelome 19. a 20. storočia*, [v:] P. Švorc, P. Derfiňák, *Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období. Sondy do spoločensko-politického, hospodárskeho a kultúrneho života*, Prešov 2014, s. 24.

¹⁰ Принципи хасидизму визначали не тільки релігійні церемонії. Вони визначали спосіб життя євреїв за будь-яких обставин. J. Hlavinka, *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938-1945*, Prešov 2007, s. 24.

левласників, а також несільськогосподарські підприємства дворян. Злодії тоді не зазіхали на маєтки, бо вони формально належали шляхті. За тогочасними законами євреям було дозволено мати у власності землю лише від 1859 року, наймати християнських слуг, тримати аптеки, млини, продавати вино та спиртні напої¹¹. Євреї були змушені постійно шукати вихід із ситуації і займатися іншим типом діяльності – торгівлею, ремеслами, лихварством. Єврейські громади користувалися власною формою суспільного самоуправління, що можна вважати певним різновидом політичної автономії. Кагал (громада), який був посередником між єврейською громадою і владою, на польських землях виник ще в XIV ст., займався також релігійними та громадськими питаннями єврейського суспільства. У зв'язку із самобутністю євреїв можемо визначити також лінгвістичну автономію: у повсякденному житті євреї спілкувалися мовою їдиш, що була сумішшю середньовічної німецької, іврити та елементів слов'янських говірок. Єврейську мову іврит використовували як літургійну. Але вивчали також місцеві русинські діалекти, щоб спілкуватися з більшою частиною населення. Тому назви деяких сіл, де мешкала єврейська громада, що розмовляла на їдиш, звучать так, як на русинському діалекті (напр., Міжлабірці – Mižlabirci). Євреї в більшості вміли писати та читати, нерідко траплялося, що русини зверталися до них за допомогою в службових справах (щодо заповнення офіційних документів і запитів).

Русини-українці із євреями співпрацювали в багатьох сферах суспільного життя. У єврейських родин часто служили молоді дівчата та хлопці з християнських сімей, крім іншого, щоб обійти суворі правила юдаїзму (на шабес, наприклад, де-небудь відкривали корчму). Діти разом гралися, відвідували школи, дорослі спілкувалися, якщо виникала потреба, позичали повсякденні речі. Їхні інтеракції не означали інтеграцію в спільноти одне одного, скоріше певний вид симбіозу. Проте ми фіксуємо ще й іншу специфіку сільських місцевостей Східної Словаччини. Євреї-хасиди, як і скрізь на інших теренах, керували шинками, ставками, млинами, деревообробними заводами, позичали гроші, але частіше, ніж деінде, тут займалися сільським господарством. Виснажлива праця на землі зближувала євреїв та русинів. Проживаючи на периферії імперії, жиди були такі ж бідні, як і місцеві русини. Об'єднавав їх також релігійний чинник, одна й інша громади відчували присутність Бога в кожному вимірі їхнього життя, хоч, правда, євреям було заборонено називати ім'я того Найвищого. Погромів тут не було, за усними свідченнями¹², обидва етноси жили пліч-о-пліч мирно та в пошані, кожен у власному світі, в якому релігія відігравала центральну роль. Взаємодія відбувалася в рамках чітких соціальних правил.

¹¹ P. Švorc, *Východné Slovensko a Židia na prelome 19. a 20. storočia...*, s. 19.

¹² Усні спогади Гелени Дуцарової (1927-2021), Анни Лацової (1926-2017) та Анни Настишин (1934-2022), які, окрім особистих спогадів про спільне життя з євреями до Другої світової війни, згадували також розповіді своїх батьків, тому належать до періоду кінця XIX століття.

Олександр Павлович був уроженцем села Шариське Чорне (розташоване між містами Свидник та Бардіїв Пряшівського краю)¹³. Початкову освіту здобув у Львові, далі навчався в гімназії та духовній семінарії в словацькому місті Трнаві. У роки навчання майбутній священник виявляв глибокий інтерес до літератури та народної творчості, яка справила на нього значний вплив. Писав ліричні та епічні вірші, публіцистичні твори. Друкувався в періодичних закарпатських, галицьких, буковинських виданнях. У 1860 р. вийшла збірка поезій О. Павловича *Пісник для маковицької дівки*, що стала підручником для молодших школярів. Майже у всіх творах поета звучить соціальний мотив та стурбованість долею рідного народу. Своїм літературним доробком він намагався впливати на маси людей – будити їх із незнання. Незважаючи на те, що серед русинів-українців у той період було багато неписьменних, згадані вірші все ж поширювалися в середовищі опосередковано, наприклад, і в усній формі¹⁴. Для досягнення своєї мети вдавався й до засудження євреїв, які були, на його думку, винуватцями поширення алкоголізму серед населення. Павлович є автором декількох поетичних та прозових творів, в яких критикує євреїв за їхню діяльність та спосіб життя: *Пьянство, Семья пяницы, Жид никогда не на покою, В каждом селе, Корчмарский борг, Гордому еврею, Мошко и крестьянин*. У автора є й вірші, в назвах яких не акцентується на єврейському елементі: *Была давно беда, Давно і днесь, Думка, Чесний руснак с Маковиці роздумує в Америці*¹⁵, але вони торкаються проблематики експлуатації та її зв'язку із діяльністю євреїв та землевласників. У наступній частині проаналізуємо деякі з них.

«Корчмарство не робота»

Вірш *Пьянство*, який написаний «по народному»¹⁶, адресований прямо місцевому населенню і містить такі рядки:

Християне худобниють
 Жидывсягды богатнют
 Им не треба працювати
 Лем паленку шенкувати¹⁷.

¹³ Називали його Маковицьким соловієм, за іменем гори, яка розташована близько його рідного села.

¹⁴ Не виключаємо, що деякі тези Павловича щодо євреїв могли бути проголошені фрагментарно навіть під час його проповідей. У такий спосіб вони дійшли до людей, які безпосередньо не читали його творів.

¹⁵ Вірші цитуємо за доступними виданням 1955 року. Дотримуємося оригінального правопису.

¹⁶ Підзаголовок вірша. А. Павлович, *Избранные произведения*, под общ. ред. И. Шлепещкого, Пряшев 1955, с. 25.

¹⁷ *Ibidem*, с. 259.

Вже друга строфа поеми інформує, що *status quo*, зубожіння християн, збігається із збагаченням євреїв, яких в той час називали жидами (це означення не мало негативної конотації щодо назви етносу). Визначення факту, що «всегды богатиют» не брало до уваги, що були і бідні євреї, яких інколи експлуатували їхні багатші одновірці. Висновком є узагальнення і викликання недовіри до цілої єврейської громади. Провадження корчми з погляду священника-будителя не оцінювалося як робота. Однак автор повністю розумів, що:

Жидов паленка сбогатит
 Виховат их і пришатит
 Припровадит до богатства
 Христианов до жебратства (...)
 Люде робят лем на жида

Жида с людей богатиют
 Христиане худобниют (...)

Жида выжиют без працы
 На них працюют Руснаци (...)¹⁸.

Дидактизм та пропагандистська функція вірша настільки зрозуміла, що не потрібен додатковий переклад. Звісно, що в поемах Павловича нема повних даних стосовно євреїв; факт, що євреї також були зобов'язані сплачувати панам орендну плату, згадується дуже рідко, наприклад, у творі *Корчмарський борг*: «Я мам аренду платити»¹⁹. Наперекір тому русини вважали євреїв та панів за соціальний клас, який має інші інтереси і пригнічує їх. Взаємини між панами, шляхтичами та євреями не можна визначити як симбіоз, скоріше за все це був утилітаризм та прагматизм. Євреї ніколи не міг стати конкурентом християнському власнику маєтку – хоч би був навіть багатшим за нього. Євреї несли тавро убивців Ієсуса Христа, звинувачували їх у ритуальних вбивствах²⁰, та коли було завгодно, шантажували їх. Генезис загальних стереотипів про євреїв сягає не лише XIX ст. Деякі теми, мотиви, мистецькі прийоми, типи персонажів потрапили до головного руслу літератури з фольклору. Просвітницька література не мала амбіцій бути мистецтвом. Ці твори для народу мали виконувати передусім дидактичну функцію і були певною формою

¹⁸ Ibidem, с. 260.

¹⁹ Ibidem, с. 282.

²⁰ Про ритуальне вбивство дитини євреями в Оркуцанах біля Сабинова у Східній Словаччині в 1764 році писав Р. Кónya, *Orkucianska "rituálna vražda" v roku 1764*, „Historia Ecclesiastica. Časopis pre dejiny cirkví a náboženstiev v Strednej Európe. Časopis pre dejiny cirkví a náboženstiev v Strednej Európe. Journal on the history of Central European churches and religions. Zeitschrift für die Geschichte der Kirchen und der Religionen in Mitteleuropa. Közép-európai egyház- és vallástörténeti folyóirat. Czasopismo Historii Kościoła i Religii w Europie Środkowej” 2016, vol. 7, № 1, s. 38-45.

пропаганди. Стереотипи, які таким способом поширювалися, були шкідливими, тому що вони нав'язувалися як єдина можлива інтерпретація об'єкта мистецького зображення.

«Лихва це гріх»

У наступному фрагменті із того самого вірша виринає ще одна болюча проблема для тогочасного суспільства – лихварство, позичання грошей в борг: «Днесь лем жида гроши мают, От них люде пожичають, Не лем худобны газдове, Но и вельможны панове»²¹. Русинсько-українське населення в кінці XIX століття повільно пристосовувалося до нових суспільних обставин. Поки світ динамічно розвивався, тут ще в багатьох місцевостях панувала неграмотність. Євреї досягли вищого рівня освіти, ніж русинське населення²². Павлович порушує проблематику безграмотності русинів, коли в поемі *Корчмарський борг* наводить, що русин ставив замість підпису хрестик, не розуміючи, під якою угодою підписується: «Мушу уж тот крижик дати, Мал бы мня секвестровати. (...) Свои мена подписали, Но контракт не прочитали»²³. Селянин тоді міг потрапити під примусове управління свого маєтку. Жида краще розумілися на фінансових операціях. Купували за гроші та продавали за гроші. Русини здебільшого обмінювалися товарами. Позичання грошей було окремим видом заробітку, в євреїв позичали гроші як бідні, так і вельможні особи. Багато людей це сприймали як шахрайство, безпідставне збільшення кредиту, у вірші *Давно і днес* Павлович наводить слова: «Тепер жида пребогаты, Ста, тысяща мают, Лихву од ста два на месяц Злати пожадают»²⁴. За позичених сто золотих треба було заплатити на місяць більше двох золотих, Павлович експліцитним способом вираховує, скільки це на цілий рік: «А то до рока уробит Двадцет штири златы, Для того народ бидние, Лихварь-жид богатый»²⁵. Читач тексту тоді повинен зрозуміти логіку ринку, тому що багато хто до тих пір сприймав фінансові операції примітивним способом: скільки позичив, стільки й мав повернути. Брати ще й лихву трактувалося як грубість та гріх: «Жида гроши назбивають, Християнам позичають, Жидам грозны лихвы платят, Тяжко ся жида богатыя»²⁶. У наступній поемі *Чесний руснак с Маковиці роздумує в Америці* автор пояснює й застерігає: «Бо жид в місяць од 100 жадать по 3 злати. Подумайте собі, мої добрі люде: Од 100

²¹ А. Павлович, *Избранные произведения...*, с. 260.

²² Для ілюстрації наведемо приклад із найбільшого села сьгоднішнього Свидницького округу, Ладомірової, де проживала наприкінці XIX століття відносно велика громада євреїв. У 1869 році із загальної кількості населення (811) лише 11 вміло читати, з них було 10 євреїв (8 чоловіків і 2 жінки) і 74 жителів вміло читати й писати, з них 54 євреїв (48 чоловіків і 6 жінок). Див.: Štátny archív Prešov, fond Šarišská župa – sčítanie obyvateľstva (1869), Ladomirová, sign. 1-125, inv. č. 159.

²³ А. Павлович, *Избранные произведения...*, с. 283.

²⁴ Ibidem, с. 208.

²⁵ Ibidem, с. 208.

²⁶ Ibidem, с. 261.

златих 36 до рока буде!»²⁷. Також визнає, що гроші, призначені для подорожі за океан, позичили в єврея. За логікою Павловича, люди були змушені емігрувати з рідного краю передусім «завдяки» євреям. Тому нема їм за що дякувати: «От жида про мене гроші позичили; До той Америки мене виправили»²⁸. Деякі з тих, які в кінці ХІХ століття емігрували, назавжди залишилися за океаном, інколи рідним посилали гроші, але частіше їхні зв'язки переривалися. Інші поверталися із заробленими грошима додому, будували хати та приносили капітал. Багато хто з емігрантів подорожував в Америку кілька разів поспіль.

«Жида ніколи, нігде тяжко не працюють»

Священник Павлович в багатьох віршах зіставляє здібності євреїв та християн щодо оброблення землі: «Лихваре не знають орати, косити. Не знають косити, ани молотити»²⁹. У третій частині поеми *Пьянство* наводить: «В цілом свити жида нигде ничь тяжко не робят, не орют не жнут, не косят ани не молотят»³⁰, «(...) жидам поле смердит»³¹, «Люде жидам дров навозят, рубают, волочат, овес, ярец, яйця, курки, качки, гуски дают»³². У цих словах відчувається іронія, говорить про нездібність та неохоту євреїв до землеробської праці. Християни ж навпаки працюватіші та знають всіяку роботу, лише шкода, що, на думку Павловича, «служать жидовським панам». Він не оцінює та не виділяє навичок і здібностей євреїв в інших галузях. У сільських місцевостях Східної Словаччини, за даними перепису населення, працювали євреї так, як і християнські селяни – на полі, і про це Павлович звичайно ж знав, тому що не жив в монастирі, а між людьми як їхній священник. Проблематичною виявляється його мотивація в замовчуванні наявних фактів. Як священник він опікувався передусім віруючими християнами і використовував для цього всі доступні вербальні засоби та теми. Метою творів було вказати на недоліки єврейської громади, а не на таланти і переваги, тому не міг акцентувати на їхній фінансовій спритності.

«Жида шаленими руснаків прозивають»

Павлович згадує, що жида віддячуються руснакам так, що «шаленими їх прозивають»³³. Шалений в східнослов'янських діалектах може означати «нес-тримний, дурний, непередбачливий», уживається для вираження негативного ставлення до кого-небудь. Далі письменник-священник пише: «С християнських

²⁷ О. Павлович, *Гучать гори і долини: вибрані твори*, упоряд. І. Хланта, вступ. ст. Т. Чумак, Ужгород 2004, с. 147.

²⁸ Ibidem, с. 147-148.

²⁹ А. Павлович, *Избранные произведения...*, с. 215.

³⁰ Ibidem, с. 261.

³¹ Ibidem, с. 275.

³² Ibidem, с. 265.

³³ Ibidem, с. 260.

людей євреї ся сміють»³⁴. Автор віршів впевнений, що євреї глузують із чужої біди, радіють навіть такій трагедії, як пожежа: «Кед хижа сгорит, жид ся радує: „Продам палинку хлоп ся буде Я ей барз туньо можу достати”»³⁵, тому що у кожній ситуації вони бачать лише можливість заробити гроші. На думку письменника, у ставленні до русинів вони поблажливі, нечуйні. Немилосердні вони навіть до долі бідних дітей. Господар корчми у творі *Корчмарський борг* відповідає на прохання русина: «Жиде, маю дробны дити, Можешь дашто ми спустити!», – так: «Ци ми чорт до твоих дити! Я мам аренду платити»³⁶. У поемі *Жид никогда не на покою*: «(...) жид смырчал: та ци ми чорт там до твоих дитей! Можеш их повысправляти по жидах служити»³⁷. Євреї не хоче йти на поступки, пропонує русинові відправити дітей в найми, якщо у нього нема грошей, і відкидає пропозицію зниження боргу.

«Вампіри, вовки та інші істоти, з приводу яких зникне народ Карпат»

У зв'язку з експлуатацією русинів євреями з'являється й мотив вампіризму: «То кровавый пот седлаков. Котрый выссал от руснаков. Красну честь им зато дават, Все до говед им надават». Фрагмент з поеми прирівнює євреїв до вампірів (висмоктування кривавого поту русинів), та наводить грубу лайку на адресу русинів від євреїв. В іншому місці у зверненні до своїх братів порівнює євреїв із страшними вовками: «Теперь люд сдирают тоты грозны волци, прежалоство бечат небожатка овцы»³⁸. Різким контрастом із вовками постають тут беззахисні вівці, тобто русини. Павлович бачить майбутнє русинів-українців песимістично: «Тот яд жыдам до рук дают, Они драго нам продают. В Карпатах выгынут люде, Кед так и дале буде»³⁹. Яд⁴⁰ на цьому місці є певним символом єврейської домінації у сфері письменності. Павлович застерігає від повного винищення людей, читай – християн, у Карпатах, яке за його словами, наближається, якщо такий порядок не зміниться. У поемі *Послушайте, братья...* відчутна катастрофа, що наближається: «Корчмар буде панувати, А нам приде погибати. (...) Пустиет цила краина»⁴¹, «Лихваре выженут нас гет с Маковицы»⁴². У поемі *Пьяница* письменник поринає знов до біблійних часів та порівнює поради єврея з порадами райського гада: «Зрадлива твоя порада, Як того райського гада»⁴³. Павлович у кінці поеми *Пьянство* поширює думку, що у жидів багато дітей, що розмно-

³⁴ Ibidem, с. 265.

³⁵ Ibidem, с. 267.

³⁶ Ibidem, с. 282.

³⁷ Ibidem, с. 275.

³⁸ Ibidem, с. 214.

³⁹ Ibidem, с. 187.

⁴⁰ Указка (з іврити *jad* «рука»), що використовується під час читання Тори.

⁴¹ Ibidem, с. 213.

⁴² Ibidem, с. 214.

⁴³ Ibidem, с. 279.

жуються швидшим темпом, ніж християни: «А прото жида в каждой столице, Розмножаются так, як блошици, тот гид нас присил, беда нам жити, Уж зауяли цильый свит жида»⁴⁴. Гид означає нечисть, бруд, блошиця – це паразит. Тож для характеристики євреїв Павлович використовує різні експресивні засоби, які є нестандартною, грубою лексикою, яку, до речі, закидає самим євреям. Використовуючи гіперболізацію, порівнюючи євреїв із вампірами, вовками, гадами, блошицями, автор досягає бажаної мети, його слова стають виразнішими та яскравішими. Літературний історик Милослав Сабо звертає увагу на подібні випадки стереотипізації євреїв у словацькій літературі у творчості Светозара Гурбана Ваянського (1847-1916), який їх порівнює із вампірами, паразитами. Сучасник Павловича був буквально одержимий євреями⁴⁵.

«До каштелєв жида ся вопхали»

В одному з коротших віршів *Была давно беда* оповідач ностальгує за давніми часами, коли були несприятливі умови для життя: «Хлоп робил на пана, днесь мусит на жида... Бароне, грофове в каштелях бывали, Теперь до каштелєв жида ся вопхали. (...) Пански маєтности на жидов преходят, За лис, за паствиска люде жидам робят»⁴⁶. Із висловленого випливає, що терпіти експлуатацію панів було навіть приємніше, ніж працювати на жидів. Виявляється, що священник не оприлюднює факт, що євреї якраз орендували панські маєтки та виконували їхні розпорядження, як і те, що найчастіше були їхніми підлеглими. Звичайно, були винятки, але у Павловича спостерігається тенденція до узагальнення, коли йдеться про єврейські справи та їхню діяльність. В іншому зверненні до своїх братів *Послушайте, братья...* підсумовує та вдається навіть до градації: «Добре, а предобре было право старе, Не могли нас дерти прокляты лихваре»⁴⁷. Ідеалізує стан перед скасуванням підданства і в дусі ностальгії за колишніми часами виражає різкий осуд та ненависть до лихварів-євреїв: «Вы ту покапете, лихваре-потворы, Кед ся не навернет чесне право старе»⁴⁸.

«Всєвітня єврейська змова»

У вірші *Жид никогда не на покою* автор знову підкреслює нікчемність та лінь євреїв і ставить риторичне запитання: «Коли уж раз того панство жидовске перестане?», – та узагальнює, що «Християнов за поганов они узнаают. Напротив нас в целом свити ся соединяют». Порівнює євреїв із християнами і зауважує, що євреї в цілому світі возз'єднуються, і за їхнім прикладом закликає так само до

⁴⁴ Ibidem, с. 268.

⁴⁵ M. Szabó, *Kráska a zvrhлік. Rasa a rod v literatúre 19. a 20. storočia*, Bratislava 2022, s. 141.

⁴⁶ А. Павлович, *Избранные произведения...*, с. 206.

⁴⁷ Ibidem, с. 214.

⁴⁸ Ibidem, с. 215.

єднання: «И ми, братья, христиане, ся соединяйме, святым крестом нашей виры врагов поражайме»⁴⁹. Поема *Думка* написана у Свиднику в 1894 році містить цікаві роздуми Павловича про «справжню» причину багатства євреїв:

Каким же посредством жида стались богатимы? Знаем, знаем, но не смеем явно высказать. Все жида соединились и нас окружили, Чтоб они господствовали, а мы им служили. Кажут: вик девятнадцатый – вик общей свободы; Лишь для жидов, – но в их цепях стоняют народи⁵⁰.

Автор рядків згідно зі змовницькими теоріями (які є також частиною негативних стереотипів щодо євреїв) вважає, що за збагаченням євреїв стоїть їхнє взаємне об'єднання в оточенні інших націй, які вони експлуатують. ХІХ століття стало століттям свободи головним чином для євреїв, їм було дозволено поселятися в містах, юдаїзм був урівняний у правах з іншими релігіями імперії Габсбургів.

«Сила мотто, епіграфів чи афоризмів»

У зв'язку із негативним трактуванням єврейства загалом та конкретного впливу єврейської діяльності, наводить О. Павлович й вислови, які містяться на початку поеми *Пьянство* у вигляді епіграфу: «Всяка беда лем от жида, – хранись жида, мине беда»⁵¹. Або на початку восьмого розділу тої самої поеми виділяється особливо виразне мотто: «Жид хоть бы пришол просто из неба, вирити ему нигда не треба»⁵². Пропагандистська мета афоризмів досягнута, подальше тлумачення не потрібне і в наступному фрагменті: «Жида отець, мати все учать кламати, хоч ся видять глупці, а преці суть купці»⁵³. Поема *Корчмарський борг* написана народною мовою, на її початку наведений епіграф: «Иван пие, не рахуе, Лайзер пише, приписуе. Не пий, кед не мож платити, Не буде тя жид мучити!»⁵⁴.

Важко стверджувати, чи Павлович просто записав оці афоризми, чи був автором деяких із них. Незважаючи на це, наведене ставлення трактується як апіорі вороже. Їхня сила полягає у влучності, оскільки виражає узагальнену думку у виразній, легкій для запам'ятовування формі, яка згодом легко може відтворюватися та поширюватися іншими людьми. У наведених мотто дуже стійка концентрація ненависті до євреїв, мотивована лише простим фактом їхнього існування.

⁴⁹ Ibidem, с. 275.

⁵⁰ Ibidem, с. 218-220.

⁵¹ Ibidem, с. 259.

⁵² Ibidem, с. 267.

⁵³ О. Павлович, *Гучать гори і долини: вибрані твори...*, с. 33.

⁵⁴ А. Павлович, *Избранные произведения...*, с. 281.

Думки Павловича сприймалися слухачами ще за його життя, та й після його смерті довгі десятиліття побутували між читачами. Його вплив на маси вірних був, безперечно, інтенсивним та довготривалим. Із погляду сьогодення ми зобов'язані визнати, що у зв'язку з єврейською проблематикою це було дуже небезпечне явище і, на жаль, складає одну частину мозаїки антиєврейських переслідувань напередодні Другої світової війни. Звісно, греко-католицькому священнику йшлося передусім про добробут своїх одновірців, у своїх проповідях, дидактичних поемах, віршах він намагався всіма способами висвітлити згубний вплив горілки. У цьому намірі виявлявся так само, як і інші письменники цього періоду⁵⁵, справжнім фанатиком. Священник не акцентував на зовнішніх характеристиках євреїв, які часто були об'єктом критики та висміювання. Лише в одній поемі, *Став бідного селянина*, він використовує стереотип стосовно специфічного запаху євреїв: «Насмудят нам того смроду К стыду нашего народу»⁵⁶. В іншому місці порівнює стиль одягання русинок та єврейок, причому єврейки є прикладом, який не вартий наслідування: «Ци баба, ци дівка На голови все мат хустку, Як стара жидивка»⁵⁷. Відповідно до єврейської традиції, заміжні єврейки повинні були покривати голову хусткою, іноді також використовували перуки.

«Євреї, виробництво шнапсу та екологічна катастрофа»

Священик Павлович у дидактичних творах вдавався до порівнянь і аналогій, щоб маси людей зрозуміли шкідливість та перестали купувати горілку. Поширення алкоголізму виростало в окрему соціальну проблему й негативно впливало на активізацію національної діяльності. У найвідомішій поемі *Став бідного селянина* звинувачує євреїв не лише в алкоголізмі русинів, але й у винищуванні лісу: «Палончарны всягды творят, В тых вшыткы лисы погорят, В тых жыдиска лисы нищат, Нам от зимы кости трищат»⁵⁸.

За словами Павловича, жидам відома натура місцевих людей та їхня схильність до горілки: «Жида людську слабость знают, Всягды напой продавають»⁵⁹. Відомі також випадки, коли євреї ставали жертвою алкоголю, зокрема хасиди, докладніше про це пише Іленн Диннер⁶⁰. Але Павлович про це не говорить, найчастіше згадує, що населення віддає жидам цілий масток:

⁵⁵ H. Jakubík, *My & oni: Fenomén židovstva v slovenskej literatúre 19. a začiatku 20. storočia*, Banská Bystrica 2012.

⁵⁶ А. Павлович, *Избранные произведения...*, с. 187.

⁵⁷ Ibidem, с. 209.

⁵⁸ Ibidem, с. 187.

⁵⁹ Ibidem, с. 261.

⁶⁰ G. Dynner, „A Jewish Drunk Is Hard to Find”: *Jewish Drinking Practices and the Sobriety Stereotype in Eastern Europe*, „The Jewish Quarterly Review” 2014, vol. 104, nr. 1, pp. 9-23, [in:] <http://www.jstor.org/stable/43298771> (23.01.2023).

(...) Свой маеток врагам за напой давают. (...) Люде про пьянство в нужди погибают (...) Мало что дилают, лем пияют, а пияют. Безумны пьяницы вадятся и биют. (...) Голодуют бидны вдови и сироты⁶¹, Огидны пияци дуриют, шалиют⁶².

Довготривалий вплив алкоголю на чоловіка має наслідком повну втрату осудності, насилля, конфлікти та нарешті загибель цілої родини. У поемі *В каждом сели...* Павлович порушує проблему, що євреї мають в кожному селі корчму, яка приносить їм прибуток: «В каждом сели жид шенкует, В корчме люд ся росыпует, Люд со дня на день бедниет, А жид-кочмар богатиет»⁶³. У цій самій поемі описує втручання жінок, які приходять у корчму та зустрічаються із корчмарем: «Жена за мужем бижала, Его аж в корчме догнала. Мужа, жида проклинала... Муж молчал, але жидиско Штухал, дрылял вон бабиско»⁶⁴. І в ставленні до жінок євреї виявляють лють та відсутність емпатії.

Павлович малює картину стосунків євреїв та русинів однобічно та абсолютно негативно. Його мотивація зрозуміла: він переслідує одну головну мету – ізолювати християн від євреїв і таким робом уникнути потенційних проблем. Ми вважаємо, що тут не йдеться про етнічну ненависть до євреїв, а про ненависть до них як корчмарів, лихварів, орендарів. Про цей факт свідчать й історики, за їхніми дослідженнями русинське та єврейське населення співіснувало на сході Словаччини загалом безпроблемно. Не виникало жодних масових спалахів ненависті. Траплялися й випадки, описувані священником Павловичем; найчастіше виникали конфлікти на ґрунті лихварства та нездатності повертати борги. Можна сказати, що частіше виникали суперечки між новими емігрантами та старшими єврейськими переселенцями, які прибували з Галичини⁶⁵.

«Правду мате, же ви попа не слухате»

Подекуди в тексті відчувається особиста образа Павловича, що селяни не слухають його порад, а радше йдуть до шинку за євреєм. Ось фрагмент діалогу з поеми *В каждом сели...*:

(...) Мошко кажет: «Правду мате, Же вы попа не слухате. Вы бы розума не мали, Кебы сте попа слухали. Вы бы всегда смутным жили, Кебы вы ся не напили. Вы бы мусили думати, Як дитиска годовати, С чего на податки взяти, Як корову зимовати. (...) Кед паленки ся напьете, Та о вшитком забудете»⁶⁶.

⁶¹ А. Павлович, *Избранные произведения...*, с. 265.

⁶² Ibidem, с. 265.

⁶³ Ibidem, с. 276.

⁶⁴ Ibidem, с. 277.

⁶⁵ P. Švorc, *Východné Slovensko a Židia na prelome 19. a 20. storočia...*, s. 34.

⁶⁶ А. Павлович, *Избранные произведения...*, с. 278.

Вустами єврейського корчмаря автор рядків наполегливо перелічує усі переваги від споживання горілки. Алкогольні напої допомагають забути про всі зобов'язання.

Павлович сумно й ображено каже, що люди слухають не попів, а євреїв: «Качмар ратує бідного хлопа, Нач бы он слухал своего попа? Поп бы отворил очи хлопови, Пак бы не вирил Иван жидови»⁶⁷. У наведеній частині з поеми *Стан бідного селянина* відчувається іронія та відчай священника.

«Євреї в біблійний період»

Доволі цікавим є ставлення Павловича до євреїв в поемі *Стан бідного селянина*, в якій повертається до старозавітного біблійного періоду й ідеалізує умови життя ізраїльського народу:

(...) Израильському народу не зробив Фараон шкоду,
Бог разделил морскы воды,
Народ вышол до свободи.
Всягды ишол смилом ногом,
Бо му был Егова богом,
От поганов го выбавил,
Бо с Мойсеем бога славил.
Жыдам море ся вступило,
Египтянов потопило,
Жыдов Егова заставал
С неба ману про них давал⁶⁸.

У підсумку всі наведені Павловичем факти склалися завдяки тому, що жидів захищав їхній Єгова. Мимоволі створюється враження, що євреям живеться на світі якось легше.

Перефразовуючи слова упорядника книги про Павловича Івана Шлепецького, письменник присвятив вірші корчмарям-експлуататорам, які продавали горілку в борг, щоб пізніше забрати в селянина останній кусок землі. У християн було лише одне право – пропивати в корчмі останні гроші, які залишилися після сплати оренди та боргів. Завдяки пияцтву християн пани-корчмарі отримували прибутки⁶⁹. Видання І. Шлепецького ще у 1955 році відверто звинувачує корчмарів-панів, причому не називає корчмарів євреями. На території Східної Словаччини протягом ХІХ століття переважна більшість корчмарів були євреями аж до прийняття антиєврейських законів в 1941-1942 (у зв'язку з якими єврейське населення було насильно депортоване). У виданні 1982 року дослідник

⁶⁷ Ibidem, с. 267.

⁶⁸ Ibidem, с. 160.

⁶⁹ А. Шлепецький, *Олександр Павлович*, Пряшів 1982, с. 15.

Андрій Шлепецький уже зазначає, що в образі паразитичних елементів [Павлович] показує не тільки поміщиків, мадярів, німців, поляків, посередників-євреїв, але й малює їх в образі тих, що вийшли із самого українського середовища⁷⁰. Останнє на сьогодні, за нашою інформацією, видання творів Павловича 2004 року, яке вийшло друком у Закарпатті, наводить лише один вірш на єврейську тематику *Мошко і крест'янин*, та в декількох інших проблематизує їхню присутність на русько-українській території, але загалом віршів на тему русинсько-єврейських взаємин набагато менше, ніж у виданні А. Шлепецького 1955 року. Також у вступі упорядника Тетяна Чумак не наводить жодних фактів щодо трактування О. Павловичем єврейської тематики.

Висновки

Єврейський літературний дискурс Олександра Павловича свідомо побудований на неприхильному ставленні до євреїв. Вважаємо, що метою автора було представити єврейську громаду в такому негативному світлі, щоб християни уникали її. Він свідомо зобразив єврейську громаду як суспільство, засноване на економічному прибутку, без міцних моральних принципів. Літературний будительський твір мав функціонувати засобом, за допомогою якого християни поступово ізолювали б себе від євреїв, переставали б прислухатися до їхніх порад (вони б більше прислухалися до порад священників), не купували б у них товари і тому не мали б боргів (вони б позбулися проблеми лихварства), і нарешті найголовніше – вони могли б позбутися алкогольної залежності. Священник, автор віршів і поем для цієї мети використовував експресивні засоби, гіперболізацію, щоб його слова викликали резонанс⁷¹. Яка була на них реакція аудиторії? Чи досягнув автор своєї мети? Підтвердити це з абсолютною точністю дуже важко. З одного боку, згідно з історичними працями та з усними спогадами, довготривале співіснування християн та євреїв на території Північно-Східної Словаччини відзначалося мирною кооперацією. З іншого ж, тривалий час ніхто не займався питанням, як зображені євреї у творах Павловича, яке тавро таким способом на них було накладене. Переслідування та цькування євреїв у формі антиєврейських законів, яке бере початок у тридцятих роках ХХ століття, має свої витoki в попередніх століттях, також в ХІХ столітті, в якому розпалювалася ворожнеча між етнічними спільнотами. Особи, які користувалися потужним впливом на широкі маси населення – політики, чиновники, священники, інтелектуали, – розповсюджували свої упереджені ідеї. Їхній вплив

⁷⁰ Ibidem, с. 76.

⁷¹ Подібним способом ставилися у своїх літературних творах до єврейського населення представники словацького відродження Людовит Штур, Светозар Гурбан Ваянський, Ян Анрацик, Йозеф Милослав Гурбан, Янко Калинчак, Мартин Кукучин та інші або й чеський письменник Ян Неруда. Про це писав дослідник Генрих Якубик: Н. Jakubík, *My & oni: Fenomén židovstva v slovenskej literatúre...* .

відчуваємо до сьогодні, коли деякі представники радикальних груп зловживають свободою висловлювання думок і систематично звинувачують у всесвітній змові євреїв, посилаючись на авторитет постатей з минувшини. Ми вважаємо, що спосіб, яким Павлович зображував єврейське суспільство, є прикладом літературного антисемітизму⁷², а не прикладом особистої ненависті до євреїв – антисемітизму. Проте ми не маємо наміру виправдовувати чи применшувати його функції та вплив на публіку. Не можна вважати адекватними вислови автора стосовно євреїв, особливо ті, в яких говорить, що їм не можна довіряти уже хоча б тому, що вони народилися євреями.

Внесок Павловича у літературний єврейський дискурс Східної Словаччини не залишився поодиноким, пізніше до нього приєдналися й інші автори – Анатолій Кралицький та Іван Сильвай. Зовсім інакше ставився до євреїв наставник Павловича греко-католицький священник Олександр Духнович, у творах якого більше зваженості в описах життя євреїв між русинами-українцями. Реконструкція минулого посередництвом літератури, розкриття чутливих і гострих тем, ревізія морального імперативу та статусу канонізованих особистостей виявляється необхідною навіть після такого тривалого часу. Здійснений аналіз підтверджує, що деякі проблеми сьогодення мають своє коріння у невивчених уроках минулого, у небажанні їх ретельно осмислити.

References

- Assman A., *Prostory spohadu. Formy ta transformatsiyi kul'turnoyi pam'yati*, Kyiv 2012.
- Babotová E., *Vybrané kapitoly z ukrajinskej literatúry. Literatúra Rusínov-Ukrajincov od 19. storočia*, Prešov 2009.
- Dynner G., „A Jewish Drunk Is Hard to Find”: *Jewish Drinking Practices and the Sobriety Stereotype in Eastern Europe*, „The Jewish Quarterly Review” 2014, vol. 104, № 1.
- Hlavinka J., *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938-1945*, Prešov 2007.
- Pavlovych O., *Huchat' hory i dolyny: vybrani tvory*, uporyad. I. Khlanta, vstup. st. T. Chumak, Uzhhorod 2004.
- Jakubík H., *My & oni: Fenomén židovstva v slovenskej literatúre 19. a začiatku 20. storočia*, Banská Bystrica 2012.
- Kónya P., *Orkucianska „rituálna vražda” v roku 1764*, „Historia Ecclesiastica. Časopis pre dejiny cirkví a náboženstiev v Strednej Európe. Journal on the history of Central European churches and religions. Zeitschrift für die Geschichte der Kirchen und der Religionen in Mitteleuropa. Közép-európai egyház- és vallástörténeti folyóirat. Czasopismo Historii Kościoła i Religii w Europie Środkowej” 2016, vol. 7, № 1, Prešov.
- Kovaliv J., *Literaturoznavcha entsyklopediya*, t. 1, Kyiv 2007.
- Said E., *Orientalism*, New York 1978.
- Szabó M., *Kráska a zvrhlik. Rasa a rod v literatúre 19. a 20. storočia*, Bratislava 2022.
- Shlepeckiy I., *Izbranye proizvedeniya*, Prešov 1955.

⁷² Термін літературний антисемітизм використовує літературний історик Мілослав Сабо: M. Szabó, *Kráska a zvrhlik. Rasa a rod v literatúre 19. a 20. storočia...*, s. 157.

Shlepec'kyy A., *Oleksandr Pavlovych*, Prešov 1982.

Štátny archív [ŠA Prešov, fond Šarišská župa – sčítanie obyvateľstva (1869), Ladomirová, sign. 1-125, inv. č. 159.].

Švorc P., *Východné Slovensko a Židia na prelome 19. a 20. storočia*, [v:] P. Švorc, P. Derfiňák, *Východné Slovensko a Židia v medzivojnovom období. Sondy do spoločensko-politického, hospodárskeho a kultúrneho života*, Prešov 2014.

ПРО АВТОРА

PhDr. Адріана Амір, PhD. (Adriana Amir) – кандидат філологічних наук, старша викладачка Інституту україністики Філософського факультету Пряшівського університету в Пряшеві (Inštitút ukrajínistiky Filozofickej fakulty Prešovskej univerzity v Prešove). **Останні статті:** *The Jewish World in the prose works of Mychajlo Šmajda*, „Slovo a smysl [print, elektronický dokument]: časopis pro mezioborová bohemistická studia: a Journal for Interdisciplinary Theory and Criticism in Czech Studies” 2022, Roč. 19, č. 39, Praha, s. 223-241; *Židovsko-slovenské vzťahy v tvorbe spisovateľov – duchovných východného ritu v 19. storočí (podľa drámy Alexandra Duchnoviča)*, „Slavica Slovaca” 2022, vol. 57, №. 3, s. 301-312; DOI: <https://doi.org/10.31577/SlavSlov.2022.3.11>. **Монографія:** *Ukrajinsko-slovenské literárne kontakty: jazyk, kultúra, preklad* [elektronický dokument], Prešov 2017.

ORCID: 0000-0001-5922-6803

Email: adriana.amir@gmail.com